

dr Anna Bartko-Malinowska
Akademia Zamojska
e-mail: bartko.anna1@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1061-4255>

Relacje księży Karola Dębińskiego i Feliksa Majewskiego z wizytacji duszpasterskich biskupa lubelskiego Franciszka Jaczewskiego jako źródło do badań architektury sakralnej w diecezji lubelskiej na początku XX wieku

BISHOP FRANCISZEK JACZEWSKI'S PASTORAL VISITS IN THE ACCOUNTS OF
PRIESTS KAROL DĘBIŃSKI AND FELIKS MAJEWSKI AS A SOURCE FOR RESEARCH ON
SACRED ARCHITECTURE IN THE LUBLIN DIOCESE IN THE EARLY 20TH CENTURY

Summary

Pastoral visits of parishes, typically conducted on an annual basis, constitute a fundamental duty of Catholic bishops. Such visits serve as occasions for addressing the concerns and needs of the faithful, while also providing an opportunity to assess the state of parish churches. However, the religious policies enforced by the Russian government in the Kingdom of Poland imposed restrictions on the ability of the bishops of Lublin and Siedlce to visit parishes situated in regions inhabited by the Uniate population. The decree on religious tolerance of April 17/30, 1905 enabled former Uniates to return to the Catholic Church and expanded the scope of activities for the Catholic clergy. Bishop Franciszek Jaczewski of the Lublin Diocese promptly availed himself of this newfound opportunity and made the inaugural visit to the the south-eastern part of the Lublin Diocese on May 13 of the same year. In 1905 alone, the bishop visited a total of 56 parishes and continued his visits in 1906 and 1907. The first visit, which was of immense significance, was meticulously documented by Father Karol Dębiński, while the subsequent visit, conducted one year later, was chronicled by Father Feliks Majewski. These accounts provide insights into the historical background of the visited localities, the genesis of the parishes, and the architectural features of the

ecclesiastical structures, including their external façades, state of preservation, and interior furnishings. Significantly, these narratives are complemented by rich photographic material. It is worth noting that these accounts often convey the subjective viewpoints and impressions of the authors, which, nevertheless, does not impinge on their informative value. Given the authors' assiduousness, these reports are an invaluable source for investigating the objects visited by the bishop, especially considering that some have undergone alterations or have not survived till the present day. The meticulous descriptions of the ecclesiastical edifices, offered by first-hand witnesses, are of considerable historiographic significance, particularly for scholars of art history specialising in the sacred architecture of the Lublin region.

Keywords: visitation; church; Fr. Karol Dębiński; Bishop Franciszek Jaczewski; Fr. Feliks Majewski; Greek Catholics; sacred architecture; 1905 decree on religious tolerance

Streszczenie

Wizytacje duszpasterskie parafii stanowią jeden z obowiązków biskupów katolickich i powinny odbywać się corocznie. Każda wizytacja jest okazją zarówno do spojrzenia na problemy i potrzeby wiernych, jak i zapoznania się ze stanem zachowania świątyń parafialnych. Polityka wyznaniowa rządu carskiego prowadzona w Królestwie Polskim uniemożliwiała biskupom lubelskim i siedleckim odwiedzanie parafii leżących na terenach zamieszkiwanych przez ludność unicką. Wprowadzenie 17/30 kwietnia 1905 roku ukazu o tolerancji religijnej dało możliwość byłym unitom powrotu do Kościoła katolickiego, a duchowieństwu katolickiemu pozwoliło na szerszą działalność. Biskup lubelski Franciszek Jaczewski niezwłocznie skorzystał z tej sposobności i już 13 maja tego samego roku rozpoczął pierwszą wizytację południowo-wschodniej części diecezji lubelskiej. Tyłko w 1905 roku biskup odwiedził 56 parafii, kolejne wizytacje prowadzone były w latach 1906 i 1907. Pierwsza podróż, będąca wydarzeniem wysokiej rangi, została opisana przez ks. Karola Dębińskiego, kolejna, przeprowadzona rok później, przez ks. Feliksa Majewskiego. Obie relacje z podróży dostarczają informacji na temat historii odwiedzanych miejscowości, historii parafii oraz kościołów, opisując ich wygląd zewnętrzny, stan zachowania oraz wyposażenie. Zawierają także bogaty materiał fotograficzny. Relacje te nierzadko prezentują poglądy i wrażenia piszących, co jednak nie umniejsza wartości zawartych w nich informacji. Dzięki rzetelności autorów relacje te są bardzo dobrym źródłem do badań nad odwiedzionymi przez biskupa obiektami, zwłaszcza że niektóre zostały przebudowane, a inne nie dotrwały do naszych czasów. Opisy świątyń są relacjami naocznych świadków i dla historyka sztuki zajmującego się architekturą Lubelszczyzny stanowią cenne źródło historyczne.

Słowa kluczowe: wizytacja; kościół; ks. Karol Dębiński; bp Franciszek Jaczewski; ks. Feliks Majewski; grekokatolicy; architektura sakralna; ukaz tolerancyjny 1905

Biskup Franciszek Jaczewski był pierwszym ordynariuszem diecezji lubelskiej, który na początku XX wieku, po wielu latach, kiedy obowiązywał zakaz wizytacji duszpasterskich na terenach w większości zamieszkałych przez ludność unicką przyłączoną do prawosławia, zwizytował liczne parafie katolickie, wspierając moralnie i duchowo wiernych oraz dodając otuchy dawnym grekokatolikom, którzy widzieli w biskupie lubelskim także swego pasterza. Ranga wydarzenia była tak ogromna, że wizytacje te zostały zrelacjonowane w dwóch dziełach w formie dziennika i wydane dużym nakładem. Autorem pierwszego był ks. Karol Dębiński, drugiego ks. Feliks Majewski. Obecnie publikacje te stanowią źródło dla historyków sztuki badających obiekty sakralne Zamojszczyzny i terenów z nią

sąsiadujących. Celem niniejszej pracy jest przybliżenie okoliczności powstania owych dzieł, ich charakterystyka oraz ocena pod względem wiarygodności i przydatności dla współczesnych badaczy.

1. Przyczyny i okoliczności przeprowadzenia pierwszej wizytacji biskupiej terenów dawnej chełmskiej diecezji unickiej

Jednym z obowiązków biskupów katolickich, mającym wielowiekową tradycję, jest wizytowanie parafii należących do diecezji, którymi zarządzają¹. Jak podaje autor hasła *Wizyta kościelna* zamieszczonego w *Encyklopedii kościelnej*², osobiste wizytacje powinny odbywać się corocznie, obejmując całą diecezję lub jej część³. Są one dla biskupa okazją do poznania potrzeb wiernych i ich zaradzenia. Celem wizyt jest m.in. umocnienie wiary, ochrona dobrych obyczajów i skorygowanie złych oraz zachowanie zdrowej doktryny. Dla parafian ma ona charakter święta, do którego powinni się właściwie przygotować, by z zachowaniem odpowiedniego ceremoniału przywitać swego duszpasterza⁴.

Cele, przebieg, a także wydarzenia poprzedzające wizytacje biskupie, w tym przygotowanie zewnętrznej oprawy uroczystości, przyczyniają się do scalenia społeczności parafialnej, ugruntowania wiary oraz pozwalają na zmanifestowanie przez wiernych swego przywiązania do miejscowych władz kościelnych. Mając na uwadze te okoliczności, nie dziwi fakt, że w Królestwie Polskim władze rządowe, zwłaszcza po kasacie unii brzeskiej w 1875 roku⁵, widziały w wizytacjach biskupich zagrożenie dla prowadzonej polityki wyznaniowej. Duchownym katolickim ograniczano możliwość pełnienia posług pośród ludności unickiej⁶, biskupom zaś nie pozwalano przeprowadzać wizytacji kanonicznych

1 Zob. *Protokoły wizytacji kanonicznych przeprowadzonych przez biskupa lubelskiego Stefana Wyszyńskiego w parafiach na terenach obecnej diecezji zamojsko-lubaczowskiej 1946-1948*, zbiór, oprac. i wstęp M. Leszczyński, Warszawa 2020, s. 17-18.

2 A. Pęski, *Wizyta kościelna*, w: *Encyklopedia kościelna. Podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami*, t. 31, wyd. M. Nowodworski, Płock 1911, s. 535-538.

3 Obecnie wizytacja powinna przebiegać tak, by przynajmniej raz na pięć lat zwizytować wszystkie parafie. M. Sitarz, *Wizytacja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014, kol. 737-738; J. Krukowski, *Wizytacja kanoniczna*, w: *Leksykon prawa kanonicznego*, red. M. Sitarz, Lublin 2019, kol. 2966.

4 A. Pęski, *Wizyta kościelna*, s. 536.

5 1/13 maja 1875 roku przyłączono chełmską diecezję unicką do prawosławnej diecezji chełmsko-warszawskiej, zatwierdzonej przez cara Aleksandra II. H. Dylągowa, *Kościół unicki na ziemiach Rzeczypospolitej 1596-1918. Zarys problematyki*, „Przegląd Wschodni. Historia i Współczesność Polaków na Wschodzie”, 2 (1992-1993), z. 2 (6), s. 286.

6 Zob. *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915. Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*, cz. 1: *Dawne Król. Polskie*, t. 2: *Diecezje lubelska z podlaską i płocka*, oprac. P. Kubicki, Sandomierz 1933, s. 13; J.S. Łupiński, *Likwidacja parafii grekokatolickiej w Hodyszewie*, „Studia Łomżyńskie”, 10 (1999), s. 86.

w miejscowościach położonych w mniejszej odległości niż trzy mile od terenów zamieszkiwanych przez ludność greckokatolicką przyłączoną do prawosławia. Zakaz ten odnosił się głównie do terenów należących dawniej do chełmskiej diecezji unickiej⁷.

Wprowadzenie 17/30 kwietnia 1905 roku ukazu carskiego o tolerancji religijnej po raz pierwszy stworzyło sposobność do zwizytowania parafii katolickich z licznym odsetkiem dawnych wiernych obrządku greckokatolickiego. Zachęceni postawą biskupa lubelskiego Franciszka Jaczewskiego (1832-1914), wielkiego orędownika sprawy unickiej⁸, dawni grekokatolicy siłą zmuszeni do przyjęcia prawosławia zaczęli masowo przechodzić na katolicyzm. Tylko w 1905 roku konwersji dokonało 163 818 osób⁹. Biskup F. Jaczewski, zarządzający diecezją lubelską od 1889 roku¹⁰, wcześniej pełniący funkcję rektora i profesora tamtejszego seminarium, mając świadomość znaczenia ukazu tolerancyjnego, doskonale wykorzystał sposobność¹¹, by odwiedzić niewizytowane od ponad 50, a niekiedy i 100 lat parafie. Dla przykładu od ostatniej wizytacji w parafii Częstoborowice minęło 101 lat¹², w parafii w Goraju 116¹³, w Rachaniach i Oszczowie¹⁴ 90 lat¹⁵, a w Nabrożu 76¹⁶. Nie można wątpić, że obecność biskupa po latach prześladowań tchnęła w wiernych unickich ducha odwagi oraz dała świadectwo jedności i wierności Kościoła katolickiego,

7 K. Dębiński, *Z przeżytych chwil... Pamiętniki ks. Karola Dębińskiego z lat 1867-1915*, oprac. J.R. Marczewski, Lublin 2021, s. 266.

8 Zob. T. Stegner, *Cerkiew prawosławna w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.*, w: *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. A. Szwarz, P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2002, s. 148; K. Grzesiak, *Problem unicki w działalności biskupa Franciszka Jaczewskiego*, w: *Biskup Franciszek Jaczewski (1832-1914). Studia biograficzne z okazji 100. rocznicy śmierci*, red. J.R. Marczewski, Lublin 2014, s. 187-189.

9 F. Stopniak, *Franciszek Jaczewski biskup lubelski*, Warszawa 1981, s. 125.

10 R. Skrzyniarz, *Jaczewski Franciszek bp*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 7, red. S. Wielgus i in., Lublin 1997, kol. 655; F. Stopniak, *Jaczewski Franciszek (1832-1914)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 2, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1982, s. 104; Z. Rostowski, *Życie i działalność pasterska ks. bp. Franciszka Jaczewskiego (1832-1914)*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, 8 (2009), s. 134-148.

11 Ks. Karol Dębiński (*Z przeżytych chwil*, s. 228-229) sytuację tę wyjaśnia w następujących słowach: „Ponieważ zakaz wizytowania przez biskupów kościołów katolickich w obrębie unii położonych wydany był przez generał-gubernatorów warszawskich, a przez władze wyższe w sposób należyty usankcjonowany nie był, wskutek orzeczenia wyżej wzmiankowanego projektu przestał obowiązywać. Bp Jaczewski spostrzegł to od razu i postanowił skorzystać z tego, nim się rząd opatrzy i przez rozmaite omówienia i wyjaśnienia nie przywróci pierwotnego stanu rzeczy”.

12 F. Majewski, *Wizyta pasterska Jego Exzellenyji ks. Franciszka Jaczewskiego biskupa lubelskiego odbyta w 1906 roku od 1 maja do 11 czerwca*, Warszawa 1906, s. 14.

13 Tamże, s. 26.

14 Tamże, s. 72.

15 Tamże, s. 54.

16 Tamże, s. 69.

co było głównym celem wizyty¹⁷. W latach 1905-1907 bp F. Jaczewski przeprowadził szereg wizytacji, tylko w 1905 roku zwizytował 54 parafie¹⁸.

2. Charakterystyka dzieł ks. K. Dębińskiego i ks. F. Majewskiego opisujących przebieg wizytacji duszpasterskiej

Uroczysta wizytacja duszpasterska rozpoczęła się 13 maja 1905 roku, a zakończyła 13 czerwca w Puchaczowie¹⁹. Był to pierwszy etap podróży, podczas którego biskup odwiedził 22 parafie, do których należały: Fajslawice, Łopiennik, Krasnystaw, Tarnogóra, Stary Zamość, Zamość, Szczebrzeszyn, Zwierzyniec, Biłgoraj, Puszcza Solska, Tarnogród, Łukowa, Krasnobród, Józefów, Tomaszów, Wózuczyn, Hrubieszów, Uchanie, Chełm, Pawłów i Puchaczów. Podczas podróży biskupowi towarzyszyli duchowni: ks. Leon Wydzga, profesor seminarium diecezjalnego lubelskiego, ks. Edward Szubstarski, kapelan biskupi, ks. Ignacy Kłopotowski, rektor kościoła św. Stanisława w Lublinie oraz ks. Karol Dębiński (1858-1943), kanonik katedry lubelskiej, proboszcz we Włostowicach i dziekan nowoaleksandryjski²⁰. Oprócz wymienionych funkcji ks. K. Dębiński był sędzią pro-synodalnym, pastoralistą i historykiem Kościoła oraz, w późniejszym czasie, wykładawcą teologii pastoralnej w Akademii Duchownej w Petersburgu. Był autorem kilku prac o charakterze przyczynkarskim²¹, w tym dzieła poświęconego ukazowi tolerancyjnemu i sprawie unickiej²², oraz wielu artykułów, które zamieszczał w czasopismach „Ateneum Kapłańskie”, „Przegląd Katolicki” oraz „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie”²³. Swój opis przebiegu wizytacji biskupiej publikował w częściach w „Kronice Rodzinnej”²⁴, następ-

17 K. Grzesiak, *Problem unicki w działalności biskupa Franciszka Jaczewskiego*, s. 204; *Nuove misure d'intolleranza, ed i pericoli dell'attrito nazionale ruteno-polacco nella questione degli uniati*, „Civiltà Cattolica”, 56 (1905), nr 3, s. 505-507, cyt. za: J. Łupiński, *Ukaz tolerancyjny cara Mikołaja II z 17/30 kwietnia 1905 roku*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne”, 8 (2001), nr 1, s. 194.

18 F. Stopniak, *Franciszek Jaczewski biskup lubelski*, s. 122.

19 K. Dębiński, *Podróż pasterska J. E. Ks. Fr. Jaczewskiego biskupa lubelskiego po dekanatach krasnostawskim, zamojskim, biłgorajskim, tomaszowskim, hrubieszowskim i chełmskim odbyta w 1905 roku*, Lublin 1906, s. 1, 76.

20 Tamże, s. 77.

21 Zob. P.J. Badura, *Dębiński Karol*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1918-1981*, t. 5, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 300-301.

22 K. Dębiński, *Ukaz tolerancyjny z dnia 30 kwietnia 1905 roku w dyecezyi lubelskiej. Wolność unitom porzucenia prawosławia*, Warszawa 1918.

23 R. Kamiński, *Dębiński Karol ks.*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1979, kol. 1233.

24 K. Dębiński, *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 30 (27 lipca 1905), s. 459-462; tamże, nr 31 (3 sierpnia), s. 476-477; tamże, nr 32 (10 sierpnia), s. 492-494; tamże, nr 33 (17 sierpnia), s. 510-511; tamże, nr 34 (24 sierpnia), s. 526-528; tamże, nr 35 (31 sierpnia), s. 541-543; tamże,

nie ks. Ignacy Kłopotowski bez zgody autora²⁵ przedrukował tekst w kalendarzu na 1906 rok²⁶. Dzieło noszące tytuł *Podróż pasterska J. E. Ks. Fr. Jaczewskiego biskupa lubelskiego po dekanatach krasnostawskim, zamojskim, biłgorajskim, tomaszowskim, hrubieszowskim i chełmskim odbyta w 1905 roku* ukazało się także jako odbitka z *Kalendarza* ks. I. Kłopotowskiego wydanego w Lublinie w 1906 roku, z błędem w nazwisku (Kłodotowski).

Kolejne wizytacje były prowadzone od połowy czerwca do połowy lipca, następnie od 25 sierpnia do końca września i niekiedy w październiku²⁷. W 1906 roku odbyła się kolejna wizytacja duszpasterska trwająca od 1 maja do 11 czerwca. W tym czasie biskup odwiedził Częstoborowice, Żółkiewkę, Turobin, Goraj, Janów Ordynacki, Hutę Krzeszowską, Krzeszów, Potok Ordynacki, Górecko, Józefów Ordynacki, Krasnobród, Dzieżnię, Rachanie, Gródek, Rzeplin, Łaszczów, Nabróż, Oszczów, Kryłów, Trzeszczany, Moniatyczne, Horodło i Dubienkę. Podczas tej podróży biskupowi towarzyszyli ks. Leon Wydźga, diakon Wiktor Kamiński oraz ks. Feliks Majewski²⁸ (1839-1907), proboszcz w Krasnymstawie i w Łukowie, kanonik kapituły kolegiaty zamojskiej²⁹, który – tak jak podczas poprzedniej podróży ks. K. Dębiński – opisał przebieg biskupiej wizyty. Dzieło zatytułowane *Wizyta pasterska Jego Excellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego biskupa lubelskiego odbyta w 1906 roku od 1 maja do 11 czerwca*, zadedykowane ks. Władysławowi Koglarskiemu, prałatowi archidiakonowi Katedry Lubelskiej, sędziemu surogatowi Konsystorza Generalnego Diecezji Lubelskiej³⁰ oraz protektorowi autora, ukazało się jeszcze tego samego roku. Po wizycie w Janowie Ordynackim powstał osobny, zajmujący 16 stron, opis tejże wizyty, wydany w tym samym roku nakładem drukarni „Polak-Katolik” i „Posiew”, niestety autor dzieła pozostaje nieznany³¹. W 1907 roku, podczas trwającej od 2 maja do 8 czerwca podróży, biskup zwizytował kolejne 23 miejscowości, niestety podróż ta nie została opisana, mimo że brał w niej udział ks. F. Majewski³².

Trudno określić, czy dzieła obu autorów powstały tylko dla upamiętnienia tak doniosłego i znaczącego dla ludności katolickiej i unickiej wydarzenia, a przedsięwzięciu przyswiecał jedynie cel duszpasterski, ażeby świadectwo przeżyć tamtych dni trafiło do

nr 37 (14 września), s. 573-574; tamże, nr 38 (21 września), s. 590-591; tamże, nr 39 (28 września), s. 604-606; tamże, nr 40 (5 października), s. 620-621; tamże, nr 42 (19 października), s. 652-653; tamże, nr 43 (26 października), s. 668-669; tamże, nr 44 (2 listopada), s. 685-686; tamże, nr 48 (30 listopada), s. 715-717; tamże, nr 49 (7 grudnia), s. 732-733; tamże, nr 50 (14 grudnia), s. 748-749.

25 K. Dębiński, *Z przeżytych chwil*, s. 228.

26 *Kalendarz Księgarni Religijnej na rok 1906*, wyd. I. Kłopotowski, Warszawa 1906, s. 27-103.

27 F. Stopniak, *Franciszek Jaczewski*, s. 124.

28 F. Majewski, *Wizyta pasterska*, s. 9.

29 F. Stopniak, *Dzieje kapituły zamojskiej*, Lublin 1962, s. 191.

30 F. Majewski, *Wizyta pasterska*, s. 5.

31 *Wizyta Pasterska J. E. ks. Biskupa Franciszka Jaczewskiego w Janowie Ordynackim*, Lublin 1906.

32 F. Stopniak, *Franciszek Jaczewski*, s. 125.

szerokiego grona wiernych, czy może za publikowaniem dzieł, które są w istocie manifestem moralnego tryumfu katolicyzmu i przywiązania do Kościoła katolickiego tysięcy rzeszy wiernych, nie kryło się coś jeszcze. Pewne jest, że obecnie opisy wizyt duszpasterskich bp. F. Jaczewskiego stanowią źródło historyczne, na które mogą powołać się także badacze architektury sakralnej Lubelszczyzny i Zamojszczyzny, zwłaszcza że wprowadzenie ukazu tolerancyjnego spowodowało niespotykany rozwój budownictwa sakralnego na tym terenie³³, a zatem przebudowy wcześniejszych świątyń lub powstanie nowych.

Oba dzieła, pisane w formie pamiętnika z podróży, zostały przygotowane z należytą starannością i skrupulatnością. Polegała ona nie tylko na dokładnym oddaniu właściwej dla tej rangi wydarzenia atmosfery, lecz także na: odnotowaniu rekordowych, kilkudziesięcioletnich liczb wiernych (25 tys. w Krasnymstawie, 30 tys. w Hrubieszowie) oraz jeźdźców konnych, tworzących banderie odprowadzające biskupa³⁴, podaniu dokładnych szacunków osób przystępujących do bierzmowania oraz komunii świętej³⁵, oddaniu trudów podróży i odległości, przytoczeniu rozmów, jakie biskup odbył z witającymi go dorosłymi i dziećmi, zilustrowaniu pogody, jaka panowała w kolejnych dniach, oraz na dogłębnym przygotowaniu dotyczącym odwiedzanych miejscowości. Opisując każdą wizytowaną parafię, w miarę możliwości, autorzy zamieszczają jej historię, historię miejscowości oraz kościoła wraz z jego krótkim opisem. Często można spotkać różnego rodzaju ciekawostki dotyczące odwiedzanego miejsca³⁶, jego zabytków, ludzi z nim związanych³⁷ czy istotnych wydarzeń historycznych, które tam się odbyły.

Autorom nie można zarzucić braku przygotowania od strony merytorycznej, ponadto oba dzieła są uzupełnione o materiał fotograficzny. Ksiądz K. Dębiński z dumą podaje, że jego opisy są bogato ilustrowane³⁸. Stara się on zamieszczać zdjęcie każdego wizytowanego kościoła, choć w Woźuczynie skarży się, że jego nadworny fotograf wypowiedział mu służbę i wyjechał³⁹, nie zamieszcza także żadnej fotografii z Uchań, ponieważ, jak szczerze wyznaje, obiecano mu je przesłać, ale tego nie zrobiono⁴⁰. Brak też zdjęć z Pawłowa i Puchaczowa. Łącznie ks. K. Dębiński zamieszcza 44 ilustracje, z czego 18 prezentuje kościoły wewnątrz lub zewnątrz. Pozostałe przedstawiają bramy powitalne, banderie,

33 Zob. J. Żywicki, *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*, Lublin 1998, s. 73-82; H. Mącik, *Rzymskokatolickie budownictwo sakralne w diecezji lubelskiej w okresie rządów biskupa Franciszka Jaczewskiego*, w: *Biskup Franciszek Jaczewski (1832-1914)*, s. 87-125; J. Geresz, *Budowa nowych kościołów*, „Echo Katolickie”, 31 lipca 2017, <https://www.echokatolickie.pl/index.php?str=100&cid=12915&idd=21> [dostęp: 22.03.2022].

34 K. Dębiński, *Podróż pasterska*, s. 11.

35 Tamże, s. 37.

36 Tamże, s. 29, 37, 54.

37 Tamże, s. 23, 64.

38 Tenże, *Z przeżytych chwil*, s. 228.

39 Tenże, *Podróż pasterska*, s. 60.

40 Tamże, s. 70.

ludność i inne zabytki miejscowości, jak pałac Czyżewskich w Tarnogórze czy wieża w Stołpi. Zdjęcia te są wartościowe, ponieważ pokazują stan oraz zewnętrzne otoczenie istniejące w 1905 roku. Zdjęcia kościoła w Fajslawicach przedstawiają obiekt pierwotny z lat 1791-1795, który podczas I wojny światowej został prawie całkowicie zniszczony. Obecny kościół odbudowano z dbałością o zachowanie wyglądu pierwotnego kościoła. Ksiądz K. Dębiński załączył także dwie ilustracje kościoła w Tarnogórze, pierwsza z nich – podpisana jako dawny kościół – to z dużym prawdopodobieństwem rysunek wzorowany na litografii Adama Lerue zamieszczonej w *Albumie Lubelskie* wydanym w 1859 roku. Druga to zdjęcie kościoła w Tarnogórze po rozbudowie z lat 1871-1872, podpisane jako „obecny kościół”. Niestety w dziele ks. K. Dębińskiego nie znalazła się fotografia murewanego kościoła w Łopienniku wybudowanego w 1827 roku, który w latach 1909-1912 został zamieniony na neogotycki kościół projektu Józefa Piusa Dziekońskiego⁴¹. Nie ma także zdjęcia drewnianego kościoła z Sitańca⁴², wybudowanego w 1694 roku, który został zamieniony przez okazały neoromański kościół murewany wybudowany w latach 1907-1913⁴³. Należy jednak docenić, że bp F. Jaczewski wstąpił do tego kościoła, mimo że nie był on wizytowany, a autor wspomniał o nim, podając informacje o czasie powstania i stanie zachowania, który ocenił jako „brudny i opuszczony, aż niemiło”⁴⁴.

W opracowaniu ks. F. Majewskiego zamieszczonych jest 37 zdjęć, spośród których 15 przedstawia wizytowane świątynie. W dziele tym pojawiają się fotografie nieistniejących obecnie kościołów w Białej i Oszczowie oraz rysunek kościoła w Trzeszczanach. Pierwszy z nich, zabytkowy kościół w Białej, pochodził z 1660 roku, przetrwał do 1914 roku, kiedy został spalony przez wojsko austriackie⁴⁵. Kościół w Oszczowie, także drewniany, pochodził z 1732 roku, spłonął podczas II wojny światowej. Obecnie na jego fundamentach znajduje się kościół drewniany powstały w latach 1949-1952, niestety różni się on wyglądem od wcześniejszego⁴⁶. Rysunek kościoła w Trzeszczanach, zamieszczony przez ks. F. Majewskiego, jest być może jedyną ilustracją przedstawiającą ten drewniany kościół z 1687 roku⁴⁷, który został rozebrany w 1923 roku, po ukończeniu budowanej w latach 1913-1923 nowej murewanej świątyni zaprojektowanej przez Stefana Szyllera⁴⁸.

Oprócz fotografii autorzy zamieszczają opisy kościołów, które w przeważającej mierze są dosyć lakoniczne i pobieżne, ze wskazaniem na wielkość świątyni w stosunku do

41 J. Żywicki, *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*, s. 252.

42 Zdjęcie tego kościoła wykonał w 1911 roku K. Moszyński. Zob. K. Moszyński, *Budownictwo ludowe w okolicy Zamościa*, „Teki Zamojska”, 3 (1920), nr 4, s. 61.

43 J. Górak, *Kościoly drewniane Zamojszczyzny*, Zamość 1986, s. 29.

44 K. Dębiński, *Podróż duszpasterska*, s. 18.

45 J. Łukasz, *Dzieje Parafii Biała k. Janowa Lubelskiego (2)*, „Janowskie Korzenie”, 2007, nr 8, s. 2.

46 J. Górak, *Kościoly drewniane Zamojszczyzny*, s. 37-38.

47 Tamże, s. 28-29.

48 J. Żywicki, *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*, s. 322.

potrzeb parafii. Rzadko stosują nazewnictwo z zakresu architektury, przez co ich opisy są nieprecyzyjne i mogą wprowadzać czytelnika w błąd. Niekiedy autorzy podają styl, w jakim wybudowano świątynię. Zgodnie z tym kolegiata w Zamościu jest w stylu włoskim⁴⁹, kościół św. Mikołaja w Szczepieszynie wybudowano w „stylu odrodzenia ze szczytem ściany głównej wieżyczkowatym, z dość wysoką wieżą, zakończoną drewnianą kopułą”⁵⁰, w tym samym stylu jest kościół w Tarnogrodzie⁵¹, kościół w Uchaniach zaś jest „w stylu cechującym ówczesne kościoły jezuickie”⁵². Opisując kościół uchański, ks. K. Dębiński, nie dysponując zdjęciem mogącym zilustrować świątynię, starał się jak najdokładniej oddać wygląd, a zwłaszcza dekorację sztukatorską sklepienia. Ksiądz F. Majewski, opisując kościół w Nabrożu, podaje, że jest on na zewnątrz tynkowany, „front zaś robau”⁵³. Autorzy nie przedstawiają wartości historycznej ani artystycznej obiektów, są to raczej fakty z przeszłości i informacje dotyczące przeprowadzonych lub mających się odbyć remontów.

3. Opis źródeł służących autorom prezentowanych dzieł

Istotnym zagadnieniem nadającym wiarygodności pracom ks. K. Dębińskiego i ks. F. Majewskiego są źródła, na których się opierali, podając fakty niekiedy z zamierzchłej przeszłości. Informacje o źródłach, z których czerpią autorzy, są rzadko podawane, nieraz tylko nadmieniają, gdzie czytelnik może znaleźć wiadomości uzupełniające. Można założyć, że większość informacji czerpali z ksiąg parafialnych zawierających sprawozdania z wcześniejszych wizytacji i inwentarzy parafialnych. Ksiądz F. Majewski, opisując historię parafii w Rachaniach, powołuje się na księgę wizyt parafialnych, pisząc „w księdze wizyt pasterskich znaleźliśmy adnotację informującą o tem, iż w starych aktach konsystorskich pod 1252 rokiem jest wzmianka o zaginięciu erekcyi kościoła”⁵⁴. Kolejny raz przytacza zapiski z ksiąg parafialnych, opisując historię kościoła w Rzeplinie, który spłonął i w 1721 roku został odbudowany⁵⁵. Będąc w Łaszczowie i opisując historię tamtejszego kościoła, ks. F. Majewski podaje dokładnie, że korzystał z akt wizyty biskupa Wojciecha Skarszewskiego przeprowadzonej w 1816 roku⁵⁶.

49 K. Dębiński, *Podróż duszpasterska*, s. 22.

50 Tamże, s. 32.

51 Tamże, s. 42.

52 Tamże, s. 70.

53 F. Majewski, *Wizyta pasterska*, s. 64.

54 Tamże, s. 48.

55 Tamże, s. 54.

56 Tamże, s. 57.

Drugim źródłem, z którego mogli korzystać autorzy omawianych opracowań, był *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* Filipa Sulimierskiego i Bronisława Chlebowskiego. Z pewnością czerpali z dzieła *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego*. Opracowanie to cytuje z podaniem źródła ks. F. Majewski, opisując historię kościoła w Częstoborowicach⁵⁷. Powołuje się także na nie⁵⁸, prostując informacje⁵⁹ zamieszczone przez Antoniego Brydzińskiego w artykule dotyczącym Łaszczowa⁶⁰, opublikowanym na łamach „Ziarna” w 1906 roku. Ksiądz K. Dębiński podaje, że korzystał z drugiego wydania *Starożytnej Polski*, opracowanego w latach 1885-1887 przez Franciszka Ksawerego Martynowskiego, które zostało uzupełnione o informacje dotyczące fundatorów świątyń oraz uwagi na temat wartości artystycznej dzieł. Autor informuje o tym, zamieszczając dokładne źródło cytatu z podaniem tomu (II) oraz strony (923)⁶¹, opisując wieżę w Stołpi koło Chełma.

Ksiądz K. Dębiński, opisując kolegiatę zamojską, informuje, że opis jej „otrzymaliśmy od p. H. Łopacińskiego i za jego pozwoleniem umieszczamy go tu”⁶². Nie chcąc poświęcać zbyt wiele miejsca kolegiacie, odsyła czytelnika do wydanych w ostatnim czasie dzieł, podając pełny zapis bibliograficzny pracy ks. Ambrożego Wadowskiego, *Wiadomość o profesorach Akademii Zamojskiej*, Warszawa 1900 i Jana Karola Kochanowskiego, *Dzieje Akademii Zamojskiej*, Kraków 1900. Przytaczając historię kościoła w Tarnogrodzie, informuje, że powołuje się na „urzędowy katalog diecezji lubelskiej”, czyli zapewne *Schematyzm Diecezji Lubelskiej*, lecz nie podaje rocznika, z którego zaczerpnął informacje. Opisując wizytę w Łukowej, przytacza łaciński tekst zachowanej w zniszczonych zbiorach archiwum parafii umowy z 1466 roku na arenę karczm proboszczowskich⁶³. Nie należy jednak sądzić, aby ks. K. Dębiński jako pierwszy dotarł do tego dokumentu, raczej informacja ta pochodzi z tzw. drugiej ręki.

Będąc w Pawłowie, duchowny czerpie informacje na temat fundatora i czasu powstania kościoła z „tablicy murowanej, znajdującej się w kościele na ścianie, przy wejściu do

57 Tamże, s. 15.

58 Informacja pochodzi z publikacji: M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. 3, cz. 1, wyd. 2 popr. i uzup. F.K. Martynowski, Warszawa 1886, s. 362.

59 Antoni Brydziński wydanemu w Łaszczowie dziełu Krzysztofa Kraińskiego nadał tytuł *Polstylla Kościelna*, sugerując, że jest to duchowny katolicki, podczas gdy był on superintendentem kościołów ewangelickich prowincji małopolskiej, co wedle F. Majewskiego zamieścił M. Baliński w swoim dziele. Zob. F. Majewski, *Wizyta pasterska*, s. 62.

60 A. Brydziński, *Łaszczów*, „Ziarno”, 1906, nr 9 (2 marca), s. 166.

61 Tamże, s. 73.

62 K. Dębiński, *Podróż duszpasterska*, s. 20.

63 Tamże, s. 47.

zakrystii⁶⁴. Ksiądz F. Majewski zaś, podając informacje o kapliczkach w Górecku i historii objawienia św. Stanisława, odsyła czytelnika do tablicy przechowywanej w zakrystii, która szczegółowo opisuje wydarzenie⁶⁵. Będąc w Dzierżni, kapłan ten jako źródło informacji o fundacji przez Andrzeja Kluszowskiego w 1639 roku nowego kościoła podaje napis „wryty na tablicy cynowej, w zeszłym 1905 roku znalezionej podczas plantowania ziemi przy kościele”⁶⁶.

Obaj duchowni oprócz fotografii, opisów kościołów oraz ich historii dostarczają informacji o artystach zaangażowanych w tworzenie dekoracji malarskiej wewnątrz świątyni. Ksiądz K. Dębiński informuje o twórcy polichromii w kościele pw. św. Franciszka Ksawerego w Krasnymstawie, pisząc: „Upiększył go freskami [...] Franciszek (Antonii) Swach w 1717 roku”⁶⁷. Podana przez niego informacja zawiera dwa błędy, pierwszy w imieniu artysty, Adamie Swachu, drugi w dacie powstania, ponieważ w 1717 roku ukończono budowę kościoła, nie zaś malowanie fresków, co nastąpiło w 1723 roku⁶⁸. Opisując kościół pijarów w Chełmie, podaje nazwisko Józefa Meyera⁶⁹, zapisując nazwisko Mejer⁷⁰, autora fresków zdobiących wnętrze świątyni. Będąc w Uchaniach, przytacza nazwisko „jakiegoś Piaseckiego” – twórcy obrazu Matki Bożej w ołtarzu głównym, który według podania namalował obraz jako wotum za odzyskanie wzroku⁷¹. Podaje także, że w kolegiacie zamojskiej obraz *Zwiastowanie Najświętszej Maryi Pannie* namalował podobno Carlo Dolce⁷², nadmienia również o dwóch portretach Wojciecha Gersona przedstawiających Jana i Tomasza Zamoyskich⁷³. Nie wspomina niestety o cyklu obrazów przedstawiających życie św. Tomasza Apostoła, co więcej, nie podaje nazwiska Bernarda Moranda, włoskiego architekta, który zaprojektował kolegiatę i był twórcą planu miasta.

Ksiądz F. Majewski podaje nazwiska dwóch mało znanych artystów: Gabriela Sławińskiego i Jana Buchbindera. Opisując kościół w Żółkiewce, cytuje inskrypcję zamieszczoną nad głównym wejściem: „Ja największy grzesznik, Gabryel Sławiński, upraszam łaskawego czytelnika o Ojcie Nasz i zdrowaś Marya do miłosierdzia Bożego

64 Tamże, s. 75.

65 F. Majewski, *Wizyta pasterska*, s. 36.

66 Tamże, s. 45.

67 K. Dębiński, *Podróż duszpasterska*, s. 9.

68 *Powiat krasnostawski*, oprac. T. Sulerzyska, F. Uniechowska, E. Rowińska, Warszawa 1964 (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Województwo Lubelskie, t. 8, z. 8), s. 20-21.

69 J. Polakowska, *Majer (Mayer, Mejer, Meyer) Józef*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 5, red. J. Maurin-Białostocka i in., Warszawa 1993, s. 562.

70 K. Dębiński, *Podróż duszpasterska*, s. 72.

71 Tamże, s. 70.

72 Tamże, s. 23.

73 Tamże.

R. P. 1776 dnia 8 Septembris⁷⁴. Duchowny podaje, co nie wynika z treści inskrypcji, że Gabriel Sławiński⁷⁵ był autorem fresków zdobiących ściany kościoła, lecz „obecnie są one pokryte klejową malaturą”⁷⁶. W Dzierążni⁷⁷ natomiast, w ołtarzu głównym znajduje się obraz Matki Bożej autorstwa Józefa Buchbindera⁷⁸, artysty szczególnie cenionego przez bp. F. Jaczewskiego.

4. Ocena dzieł ks. K. Dębińskiego i ks. F. Majewskiego jako źródeł do badań architektury sakralnej Zamojszczyzny

Jak widać na podstawie zaledwie kilku przykładów, obaj towarzysze wizytacji kanonicznych bp. F. Jaczewskiego dostarczają wielu cennych informacji, lecz są one niepełne, przede wszystkim brakuje nazwisk architektów i innych artystów, których dzieła znajdują się w odwiedzanych świątyniach. W innych miejscach są one wręcz błędne, stąd należy do nich, jak do każdego źródła, podchodzić krytycznie i porównywać je z innymi dostępnymi źródłami oraz aktualnym stanem badań. Wartość dzieł ks. K. Dębińskiego i ks. F. Majewskiego opiera się na tym, iż są to relacje naocznych świadków, którzy swoim językiem i wedle swego wycucia estetycznego opisali i ocenili wizytowane świątynie. Ponadto należy pamiętać, że ich celem nie było przeprowadzenie inwentaryzacji obiektów sakralnych diecezji lubelskiej, a oni sami nie byli ani historykami sztuki, ani badaczami przeszłości. Mając natomiast sposobność przeprowadzenia rozmów z proboszczami wizytowanych kościołów, dysponowali najaktualniejszą wiedzą dotyczącą przeprowadzonych remontów, zakresu prac i ich fundatorów, a także planów względem owych świątyń.

Rzecz jasna nie są to informacje wyczerpujące, raczej mogą stanowić punkt wyjścia do poszukiwań konkretniejszych informacji, jednakże dają obraz stanu zachowania świątyń w diecezji lubelskiej na początku XX wieku, dlatego też nie należy pomijać owych dzieł, prowadząc kwerendy archiwalne w Archiwum Archidiecezjalnym Lubelskim oraz w Archiwum Państwowym w Lublinie, dotyczące kościołów w województwie lubelskim. Zaprezentowane dzieła tych duchownych stanowią jedynie cenne uzupełnienie informacji zawartych w protokołach wizytacji kanonicznych, do których sięgają badacze, przeprowadzając kwerendę w pierwszej kolejności i traktując je jako główne oraz najbardziej rzetelne źródło informacji, pomijając zaprezentowane prace ze względu na brak świadomości ich istnienia. Celem niniejszego artykułu było więc przedstawienie owych

74 F. Majewski, *Wizyta pasterska*, s. 15.

75 M. Ludera, *Gabriel Sławiński. Późnobarokowy malarz w służbie Kościoła i Cerkwi*, Kraków 2016.

76 F. Majewski, *Wizyta pasterska*, s. 15.

77 Tamże, s. 49.

78 A. Gontarek, *Józef Buchbinder, w: Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających*, t. 1, s. 266-267.

dzieł, ich zawartości i struktury, by badacze reprezentujący różne dyscypliny naukowe mogli w przyszłości z nich skorzystać.

Bibliografia

ŹRÓDŁA WYDANE

- Brydziński A., *Łaszczów*, „Ziarno”, 1906, nr 9 (2 marca), s. 166-168.
- Dębiński K., *Podróż pasterska J. E. ks. Fr. Jaczewskiego biskupa lubelskiego po dekanatach krasnostawskim, zamojskim, biłgorajskim, tomaszowskim, hrubieszowskim i chełmskim odbyta w 1905 roku*, Lublin 1906.
- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 30 (27 lipca), s. 459-462.
- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 31 (3 sierpnia), s. 476-477.
- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 32 (10 sierpnia), s. 492-494.
- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 33 (17 sierpnia), s. 510-511.
- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 34 (24 sierpnia), s. 526-528.
- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 35 (31 sierpnia), s. 541-543.
- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 37 (14 września), s. 573-574.
- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 38 (21 września), s. 590-591.
- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 39 (28 września), s. 604-606.
- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 40 (5 października), s. 620-621.

- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 42 (19 października), s. 652-653.
- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 43 (26 października), s. 668-669.
- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 44 (2 listopada), s. 685-686.
- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 48 (30 listopada), s. 715-717.
- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 49 (7 grudnia), s. 732-733.
- Dębiński K., *Podróż Pasterska Jego Ekscellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego, biskupa lubelskiego*, „Kronika Rodzinna. Tygodnik Ilustrowany, Religijno-Społeczny dla Rodzin Katolickich”, 38 (1905), nr 50 (14 grudnia), s. 748-749.
- Dębiński K., *Ukaz tolerancyjny z dnia 30 kwietnia 1905 roku w dyecezyi lubelskiej. Wolność unitom porzucenia prawostawia*, Warszawa 1918.
- Dębiński K., *Z przeżytych chwil... Pamiętniki ks. Karola Dębińskiego z lat 1867-1915*, oprac. J.R. Marczewski, Lublin 2021.
- Kalendarz Księgarni Religijnej na rok 1906*, wyd. I. Kłopotowski, Warszawa 1906.
- Majewski F., *Wizyta pasterska Jego Excellencyi ks. Franciszka Jaczewskiego biskupa lubelskiego odbyta w 1906 roku od 1 maja do 11 czerwca*, Warszawa 1906.
- Moszyński K., *Budownictwo ludowe w okolicy Zamościa*, „Teki Zamojskie”, 3 (1920), nr 4, s. 59-63.
- Wizyta Pasterska J. E. ks. Biskupa Franciszka Jaczewskiego w Janowie Ordynackim*, Lublin 1906.

OPRACOWANIA

- Badura P.J., *Dębiński Karol*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1918-1981*, t. 5, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 300-301.
- Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. 3, cz. 1, wyd. 2 popr. i uzup. F.K. Martynowski, Warszawa 1886.
- Biskup Franciszek Jaczewski (1832-1914). Studia biograficzne z okazji 100. rocznicy śmierci*, red. J.R. Marczewski, Lublin 2014.
- Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861-1915. Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*, cz. 1: *Dawne Król. Polskie*, t. 2: *Diecezje lubelska z podlaską i płocka*, oprac. P. Kubicki, Sandomierz 1933.
- Dylągowa H., *Kościół unicki na ziemiach Rzeczypospolitej 1596-1918. Zarys problematyki*, „Przeгляд Wschodni. Historia i Współczesność Polaków na Wschodzie”, 2 (1992/1993), z. 2 (6), s. 258-287.
- Diezje Archidiecezji Lubelskiej (1805-2005)*, red. M.T. Zahajkiewicz, Lublin 2005.

- Gontarek A., *Józef Buchbinder*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 1, red. J. Maurin-Białostocka i in., Wrocław 1971, s. 266-267.
- Górak J., *Kościół drewniany Zamojszczyzny*, Zamość 1986.
- Kamiński R., *Dębiński Karol ks.*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, L. Bienkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1979, kol. 1233.
- Krukowski J., *Wizytacja kanoniczna*, w: *Leksykon prawa kanonicznego*, red. M. Sitarz, Lublin 2019, kol. 2966.
- Ludera M., *Gabriel Sławiński. Późnobarokowy malarz w służbie Kościoła i Cerkwi*, Kraków 2016.
- Łukasz J., *Dzieje Parafii Biała k. Janowa Lubelskiego (2)*, „Janowskie Korzenie”, 2007, nr 8, s. 11-25.
- Łupiński J.S., *Likwidacja parafii grekokatolickiej w Hodoszewie*, „Studia Łomżyńskie”, 10 (1999), s. 75-88.
- Łupiński J.S., *Ukaz tolerancyjny cara Mikołaja II z 17/30 kwietnia 1905 roku*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne”, 8 (2001), nr 1, s. 183-200.
- Pęski A., *Wizyta kościelna*, w: *Encyklopedia kościelna. Podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami*, t. 31, wyd. M. Nowodworski, Płock 1911, s. 535-538.
- Polakowska J., *Majer (Mayer, Mejer, Meyer) Józef*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 5, red. J. Maurin-Białostocka, Warszawa 1993, s. 562.
- Powiat krasnostawski*, oprac. T. Sulerzyska, F. Uniechowska, E. Rowińska, Warszawa 1964 (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Województwo Lubelskie, t. 8, z. 8).
- Protokoły wizytacji kanonicznych przeprowadzonych przez biskupa lubelskiego Stefana Wyszyńskiego w parafiach na terenach obecnej diecezji zamojsko-lubaczowskiej 1946-1948*, zbiór, oprac. i wstęp M. Leszczyński, Warszawa 2020.
- Rostowski Z., *Życie i działalność pasterska ks. bp. Franciszka Jaczewskiego (1832-1914)*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, 8 (2009), s. 134-148.
- Sitarz M., *Wizytacja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014, kol. 737-738.
- Skrzyniarz R., *Jaczewski Franciszek bp*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 7, red. S. Wielgus, J. Duchniewski, M. Daniluk i in., Lublin 1997, kol. 655.
- Stegner T., *Cerkiew prawosławna w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.*, w: *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. A. Szwarz, P. Wiczorkiewicz, Warszawa 2002, s. 137-152.
- Stopniak F., *Dzieje kapituły zamojskiej*, Lublin 1962.
- Stopniak F., *Franciszek Jaczewski biskup lubelski*, Warszawa 1981.
- Stopniak F., *Jaczewski Franciszek (1832-1914)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, red. H.E. Wyczawski, t. 2, Warszawa 1982, s. 103-105.
- Żywicki J., *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*, Lublin 1998.

NETOGRAFIA

- Geresz J., *Budowa nowych kościołów*, „Echo Katolickie”, 31 lipca 2017, <https://www.echokatolickie.pl/index.php?str=100&cid=12915&idd=21> [dostęp: 22.03.2022].